

С. Д. Гринько*

ПОНЯТТЯ ТА ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ІЗ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ПРАВОМІРНИМИ ДІЯМИ

Конституція України закріплює основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина (розд. II), зокрема: “Кожна людина має невід'ємне право на життя” (ч. 1 ст. 27), “Кожна людина має право на повагу його гідності” (ч. 1 ст. 28), “Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності” (ч. 1 ст. 41). Окрім дозволяючих норм, Основний Закон встановлює і забороняючі правила поведінки, а саме: “Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя” (ч. 2 ст. 27), “Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям” (ч. 2, 3 ст. 28), “Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності” (ч. 4 ст. 41). Вищезазначені положення підкріплюються низкою галузевих норм, які так чи інакше визначають особисті немайнові та майнові права і гарантії їх непорушності.

На забезпечення ефективного захисту прав і свобод людини направлені норми Конституції України¹, які надають кожній людині право на відшкодування завданої шкоди не лише за рахунок безпосереднього заподіювача шкоди, а й за рахунок держави або органів місцевого самоуправління, що є однією з головних правових гарантій дотримання прав і свобод людини (ст. 56). При цьому відшкодуванню підлягає не лише протиправно і винно завдана шкода, але і шкода, завдана здійсненням правомірних дій. Однак шкода, завдана правомірними діями відшкодовується лише у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями були предметом дослідження не багатьох науковців. Найбільш вагомою працею, є монографія А. С. Шевченка “Возмещение вреда, причиненного правомерными действиями” (1989 р.)².

Поряд з основним питанням відшкодування шкоди, завданої протиправною поведінкою заподіювача, піднімали окремі проблеми відшкодування правомірно завданої шкоди Б. С. Антимонов, О. О. Красавчиков, А. М. Белякова, М. С. Малейн, К. А. Флейшиц, О. С. Йоффе, А. О. Собчак, В. Т. Смирнов, Ю. Х. Калмиков, Г. К. Матвеев, В. В. Глянецв, С. Є. Донцов, К. Б. Ярошенко. В Україні даний цивільно-правовий інститут був предметом дослідження Д. В. Бобрової, А. М. Савицької, Є. О. Харитонова, А. І. Загородулька, С. Н. Приступи.

Однак у зв'язку з прийняттям нового Цивільного кодексу України³ (надалі — ЦК України) змінився підхід щодо вирішення низки питань про відшкодування шкоди, зокрема і щодо критерій визначення правомірності в діях заподіювача шкоди.

Метою дослідження є визначення поняття та підстави виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями.

Для щоб з'ясувати поняття зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями та підстави їх виникнення необхідно, насамперед, звернутися до витоків зобов'язального права України — римського приватного права.

Найпершими зобов'язаннями римського приватного права з часу їх виникнення були делікти. Це пов'язано з тим, що в стародавні часи держава взагалі віддавала перевагу не втручатися у відносини між приватними особами — захищати свої інтереси було справою самих потерпілих. При цьому, правопорушник переслідується і підлягає покаранню за ініціативою приватної особи і штраф стягується на користь потерпілого. Цим делікт відрізнявся від кримінального злочину — порушення, що стосувалося суспільства в цілому.

© Гринько С. Д., 2008

* професор кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права, старший науковий співробітник Подільської лабораторії Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України, кандидат юридичних наук, доцент

¹ Конституція України від 28.06.1996 р. // ВВР. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

² Шевченко А. С. Возмещение вреда, причиненного правомерными действиями. — Владивосток, 1989. — 124 с.

³ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // ОВУ. — 2003. — № 11. — Ст. 461.

Деліктні зобов'язання в давні часи мали на собі відбиток кровної помсти. З часом санкції набули вигляду системи штрафів. У таблиці VIII Законів XII таблиць ми знаходимо відлуння давніх часів: “Якщо вчинить членушкодження і не примириться з потерпілим, то хай і йому самому буде заподіяно те ж саме”⁴. Зокрема, при будь-якому протиправному корисливому посяганні на чужий майновий інтерес, коли злодія було спіймано на гарячому, його за Законами XII таблиць піддавали негайній екзекуції і могли навіть вбити, якщо злочин було здійснено зі зброєю або вночі. В інших випадках злодія віддавали на розправу потерпілому. Він утримував його протягом 60 днів як боржника. Якщо злодія ніхто не викупляв, потерпілий мав право за своїм вибором або вбити, або продати його в рабство. Правовий принцип формальної рівності і відповідності надання вперше втілено в системі таліону: “око за око, зуб за зуб”⁵. Як зазначав В. Д. Дождев, “у разі завдання шкоди злочинцю задовольняється не лише почуття помсти — відшкодування страждань і досягнення відносної рівноваги в завданих збитках, але відновлюється загальна гармонія відносин”⁶.

До випадків дозволеного завдання шкоди римське право відносило самоуправство. При цьому під самоуправством розуміли форму захисту приватних прав зацікавленою особою шляхом розправи із порушником права. Римське право закріплювало правило, що насильницькі дії могли застосовуватися зацікавленими особами в своїх інтересах лише в надзвичайних випадках, як стан необхідної оборони, коли самоуправство було лише засобом захисту проти неправомірного нападу, направленого проти особи чи його майна (наприклад, насильницьке видалення із земельної ділянки (D. 43.16.1.28)⁷. З цього приводу Ульпіан повторює записане ще Касієм правило — насильство дозволено відбивати силою, і додає, що воно прирівнюється до припису природного права⁸.

Вищезазначене свідчить, що право Стародавнього Риму розрізняло дві підстави виникнення факту завдання шкоди: внаслідок вчинення недозволених дій (делікту) та дозволених дій (кровної помсти та самоуправства). При цьому завдання шкоди у разі делікту мало наслідком покладення на правопорушника обов'язку її відшкодувати, а якщо шкоди завдано було дозволеними діями, то відповідальність не наставала для її заподіювача.

Зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями становлять різновид зобов'язань із відшкодування шкоди, до яких, як правило, відносили зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої протиправною поведінкою її заподіювача. На справедливості вищезказаного поділу зобов'язань із відшкодування шкоди вперше звернула увагу Д. В. Боброва⁹. Тобто, є невірним вважати широко поширену в літературі думку, що начебто будь-які зобов'язання, що виникають із відшкодування шкоди, є деліктними, тобто такими, що виникають із правопорушень. Відповідно, інститут відшкодування шкоди вирішує і повинен вирішувати більш глобальну задачу — забезпечення ліквідації наслідків завдання шкоди, відновлення порушених прав потерпілих за допомогою зобов'язань із відшкодування шкоди, які можуть бути наслідком не лише протиправних, але і правомірних дій. Саме цим і визначається сфера застосування зобов'язань із відшкодування шкоди¹⁰.

В новому ЦК України зобов'язанням із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями присвячено три статті: ст. 1169 “Відшкодування шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист”, ст. 1170 “Відшкодування шкоди, завданої прийняттям закону про припинення права власності на певне майно” та ст. 1171 “Відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності”. При цьому слід зазначити, що ЦК УРСР 1963 р. врегулював лише два випадки правомірного завдання шкоди: шкода, завдана в стані необхідної оборони (ст. 444) та шкода, завдана у стані крайньої необхідності (ст. 445). Крім того в ч. 1 ст. 440 ЦК УРСР мова йшла про те, що “шкода, заподіяна особі або майну громадянина, а також шкода, заподіяна організації, підлягає відшкодуванню особою, яка заподіяла шкоду, у повному обсязі, за винятком випадків, передбачених законодавством”. Тобто був відсутній акцент на те, що підлягає відшкодуванню шкода, завдана лише

⁴ Закони XII таблиць / Римське право (Інституції). — Х.: Одісей, 2000. — С. 196-197.

⁵ Там само.

⁶ Дождев В. Д. Римское частное право: Учебник / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М.: НОРМА-Инфра, 2002. — С. 611.

⁷ Дигесты Юстиниана / Отв. ред. Л. Л. Кофанов. — Т. VI. Полутом 2. — М.: Статут, 2005. — С. 331.

⁸ Новицкий И. Б., Лунц Л. А. Общее учение об обязательстве. — М.: Юридат, 1950. — С. 51

⁹ Цивільне право України: Підручник / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Книга друга. — С. 505.

¹⁰ Загорулько А. И. Обязательство по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права. — Х.: Консум, 1996. — С. 11.

протиправними діями, тому дія даної норми поширювалася як на випадки протиправного завдання шкоди, так і на випадки правомірного її завдання.

До характерних ознак зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями слід віднести наступні ознаки:

По-перше, правомірно завдана шкода підлягає відшкодуванню лише у випадках, встановлених законом.

По-друге, при відшкодуванні правомірно завданої шкоди можливий відступ від принципу повного відшкодування шкоди, так як обсяг відшкодування встановлюється законом (ч. 2 ст. 1171 ЦК України).

По-третє, завдання шкоди здійсненням правомірних дій за наявності певних ознак протиправності (при перевищенні меж необхідної оборони) слід розглядати як підставу для зменшення розміру відшкодування (ч. 2 ст. 1193 ЦК України).

По-четверте, зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями виключають протиправність та винність завдання шкоди, тому і питання про цивільно-правову відповідальність не виникає.

По-п'яте, так як не ставиться питання про цивільно-правову відповідальність заподіявача шкоди, то й відсутній осуд його поведінки. Головною функцією даного зобов'язання є відновлення майнового становища потерпілого.

По-шосте, в силу цих зобов'язань відшкодовується лише майнова шкода (фізичним чи юридичним особам) та майнові витрати у разі завдання каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я, а також смерті фізичної особи. Моральна шкода при цьому ніколи не відшкодовується.

По-сьоме, юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану їхнім працівником чи іншою особою (ст. 1172 ЦК України). При відшкодуванні шкоди, завданої неправомірно, юридична або фізична особа вправі пред'явити регресну вимогу до свого працівника чи іншої особи, трудовими (службовими) діями якого завдано шкоду. Відшкодувавши правомірно завдану шкоду, юридична особа не може пред'явити такої вимоги.

Вищезазначені ознаки підтверджують правильність закріпленої в новому ЦК України назви зобов'язань, як зобов'язання із відшкодування шкоди. Так як в ЦК УРСР мова йшла про відповідальність за завдану шкоду, що є цілком не вірно.

Таким чином, зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями — це зобов'язання, в якому особа, що заподіяла шкоду у разі вчинення правомірних дій особою громадянина або його майну чи майну організації, зобов'язана її відшкодувати у випадках передбачених законом, а потерпілий має право на відшкодування заподіяної шкоди у повному обсязі, крім випадків передбачених законом.

Зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями можна класифікувати за різними критеріями:

1. Залежно від суб'єктного складу (статусу суб'єктів, учасників):

- зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями фізичних осіб;
- зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями юридичних осіб;
- зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями органів державної влади, органів місцевого самоврядування

2. Залежно від того, якою діяльністю завдана шкода:

- зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої правомірною діяльністю, що не становить підвищену небезпеку для оточення;
- зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої правомірною діяльністю, що становить підвищену небезпеку для оточення.

3. Залежно від об'єкту завдання шкоди:

- зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями особою;
- зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями майну.

4. Залежно від виникнення обов'язку відшкодувати завдану шкоду:

- зобов'язання із завдання шкоди правомірними діями, коли виникає обов'язок відшкодувати шкоду;
- зобов'язання із завдання шкоди правомірними діями, коли не виникає обов'язку відшкодувати шкоду.

5. Залежно від правової підстави здійснення правомірних дій:

- зобов'язання із завдання шкоди внаслідок виконання фізичною особою своїх обов'язків;
- зобов'язання із завдання шкоди внаслідок здійснення фізичною особою права на самозахист (ст. 1169 ЦК України);
- зобов'язання із завдання шкоди внаслідок прийняття закону про припинення права власності на певне майно (ст. 1170 ЦК України);
- зобов'язання із завдання шкоди у стані крайньої необхідності (ст. 1171 ЦК України);
- зобов'язання із завдання шкоди при згоді потерпілого, але за умови дотримання правових норм.

Питання про підставу виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями досі не піднімалося. Відносно питання про умови виникнення даних зобов'язань, то науковці намагалися їх з'ясувати не в загальному, а щодо окремих видів зобов'язань із правомірного завдання шкоди.

В юридичній літературі дискусійним завжди було питання про підстави відповідальності за шкоду, завдану протиправною поведінкою заповідювача, зокрема співвідношення понять “підстави” та “умови”.

На нашу думку, коли мова йде про підстави виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, то законодавець має на увазі сутність самого явища, а не прийняту в законодавстві і судовій практиці традиційну термінологію. А сутність цього явища становить те, що зобов'язання із правомірного завдання шкоди є цивільне правовідношення, що виникає в силу певної підстави. Під підставою виникнення, зміни та припинення цивільних правовідношень, слід розуміти конкретні життєві обставини, що називаються юридичними фактами, з якими закон пов'язує настання вказаних наслідків. Підставою виникнення деліктних зобов'язань закон називає лише протиправне завдання шкоди (правопорушення), а підставою виникнення зобов'язань із правомірного завдання шкоди — правомірне завдання шкоди.

Таким чином, підстава виникнення вказаних зобов'язань — це та основа, на яку спирається вимога кредитора і з чого виникає обов'язок боржника в правовідношенні.

А. І. Загорулько зазначає, що “є зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями суб'єктів цивільного права — особами фізичними і юридичними, тобто діями, які позбавлені владного характеру. Підставою виникнення цих зобов'язань є лише факт завдання шкоди діями, які вважаються згідно закону правомірними”¹¹.

Г. К. Матвеев вважає, що “у цивільному праві існує не лише “винна”, але і “безвинна” і “безпричинна” відповідальність, а також відповідальність “при відсутності протиправності”¹².

Реакція держави на завдання шкоди можлива лише за наявності умов, встановлених законом. Відповідно, умови — це ті ознаки, які характеризують “підстави” і без яких явище не може виникнути. Вони характеризують факт в цілому чи окремі його сторони. Ці ознаки визначені в законі як нормативні вимоги, яким в кожному конкретному випадку повинна відповідати “підстава”, тобто юридичний факт.

В юридичній літературі¹³ розрізняють дві групи умов виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди: *загальні* і *спеціальні*. Так, В. Ф. Маслов зазначав, що вирішення питання про те, при наявності яких умов виникає зобов'язання внаслідок заповідання шкоди, настає відповідальність за заповідання шкоду, є кардинальним пунктом всієї проблеми відшкодування шкоди і звертає увагу на необхідність розмежування загальних та спеціальних умов відповідальності¹⁴.

Із змісту ст. ст. 1169, 1170, 1171 ЦК України випливає, що загальними умовами виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданими правомірними діями є:

- а) наявність шкоди,
- б) правомірної дії та
- в) причинно-наслідкового зв'язку між шкодою і правомірною дією.

¹¹ Там же. — С. 12.

¹² Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности. — М.: Юрид. лит., 1970. — С. 7, 17.

¹³ Алексеев С. С. О составе гражданского правонарушения // Правоведение. Известия высших учебных заведений. — 1958. — № 1. — С. 47; Матвеев Г. К. Указ. работа. — С. 2; Маслов В. Обязательства из причинения вреда: Учебное пособие. — Х., 1961. — С. 9.

¹⁴ Маслов В. Указ. работа. — С. 9.

Відносно спеціальних умов виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданими правомірними діями, то вони залежать від виду зобов'язань.

Так, умовами виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист є:

- а) наявність шкоди;
- б) здійснення особою права на самозахист від протиправних посягань;
- в) причинний зв'язок між шкодою та здійсненням особою права на самозахист від протиправних посягань.

Відносно зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої прийняттям закону про припинення права власності на певне майно, то умовами його виникнення є:

- а) наявність шкоди;
- б) прийняття закону про припинення права власності на певне майно;
- в) причинно-наслідковий зв'язок між прийняттям закону і виникнення шкоди у власника майна.

А зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності виникають за наявності наступних умов:

- а) наявність шкоди;
- б) вчинення дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи;
- в) причинно-наслідковий зв'язок між шкодою та вчиненням дій у стані крайньої необхідності.

Необхідною умовою зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями є наявність шкоди. При відсутності шкоди питання про обов'язок її відшкодувати виникнути не може, так як шкода не завдана, то і відшкодувати нічого.

В ЦК України законодавець не уточнює конкретно види шкоди (майнова чи немайнова), що завдається правомірними діями: “шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань ...” (ст. 1169), “шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної особи чи юридичної особи” (ст. 1171). Лише в зобов'язаннях із відшкодування шкоди, завданої прийняттям закону про припинення права власності на певне майно мова йде про завдання шкоди власникові майна, тобто майнової шкоди.

Майнова шкода означає порушення майнової сфери особи — потерпілого у формі зменшення майнових благ чи їх знецінення, що в свою чергу тягне за собою негативні майнові наслідки для правопорушника. Інколи майнову шкоду визначають як різницю між матеріальним положенням потерпілого до завдання шкоди та після. Наприклад, майнова шкода може полягати в повному чи частковому знищенні речі, її зламання, псуванні, втраті прибутку тощо.

Майнова шкода досить часто називається збитками. Законодавець відшкодування збитків відносить до основних способів захисту цивільних прав та інтересів, який є одночасно універсальною мірою відповідальності. Так, в ст. 16 ЦК України зазначається, що способами захисту цивільних прав та інтересів може бути відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди. Тобто, законодавець розглядає збитки як складову частину майнової шкоди, а саме як один із способів відшкодування шкоди.

Аналізуючи зміст ч. 2 ст. 1192 ЦК України, де зазначається, що „розмір збитків, що підлягають відшкодуванню потерпілому, визначається відповідно до реальної вартості втраченого майна на момент розгляду справи або виконання робіт, необхідних для відновлення пошкодженої речі”, можна зробити висновок, що при відшкодуванні збитків мова може йти лише про відшкодування реальної шкоди, що позбавляє потерпілого права вимагати відшкодування упущеної вигоди. На нашу думку з такою позицією законодавця погодитися не можна, так як це суперечить загальному принципу цивільного права — принципу повного відшкодування шкоди.

У разі завдання шкоди особистим немайновим правам особи об'єктом зазіхання є немайнові блага. Традиційним є підхід до визначення немайнової шкоди як поширення відомостей, що порочать честь, гідність та ділову репутацію особи, завдання каліцтва та іншого ушкодження здоров'я фізичної особи чи завданні смерті, завдання фізичних чи психічних страждань окремій особі тощо. Однак у разі завдання немайнової шкоди

правомірними діями, мова йде лише про завдання каліцтва та іншого uszkodження здоров'я фізичної особи чи завданні смерті (ст. ст. 1195 та 1200 ЦК України). При цьому приймаються до уваги, головним чином, майнові наслідки, тобто відшкодуванню підлягає майнова шкода (витрати на лікування, догляд, санаторно-курортне лікування, протезування, додаткове посилене харчування тощо). Відносно поширення відомостей, що порочать честь, гідність та ділову репутацію особи, то згідно ч. 1 ст. 275 ЦК України “фізична особа має право на захист свого особистого немайнового права від протиправних посягань інших осіб”. Тобто відсутність протиправних посягань на честь, гідність, ділову репутацію особи та інших особистих немайнових прав виключає можливість пред'явити вимогу про відшкодування шкоди.

Відносно обов'язку відшкодувати моральну шкоду у разі вчинення правомірних дій, то таке питання взагалі не виникає. Відповідно до ст. 1167 ЦК України, моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі відшкодовується за наявності чотирьох умов:

- а) наявність моральної шкоди;
- б) неправомірних рішень, дій чи бездіяльності;
- в) причинно-наслідкового зв'язку між моральною шкодою і неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю;
- г) вини.

Вищенаведені умови виникнення зобов'язань із відшкодування моральної шкоди є ознаками (умовами) правопорушення, а не правомірного завдання шкоди.

На нашу думку, у разі завдання шкоди правомірними діями відшкодуванню підлягає шкода майнова, в тому числі і збитки, а також шкода, завдана каліцтвом та іншим uszkodженням здоров'я або смертю. При цьому у зобов'язаннях із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями застосовується *принцип повного відшкодування шкоди та принцип реального виконання зобов'язання*, крім випадків передбачених законом.

Відносно другої умови виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої правомірною поведінкою, то слід зазначити наступне. Під правомірною поведінкою заподіювача шкоди слід розуміти здійснення особою права, виконання обов'язку чи прийняття закону. Тобто правомірне завдання шкоди може виступати лише у формі дії.

На дію по здійсненню права і виконанню обов'язку як підставу правомірного завдання шкоди вказували О. О. Красавчиков, Д. В. Боброва та інші цивілісти. Так, О. О. Красавчиков в якості прикладу до таких дій відносить дії організацій, епідеміологічної служби по знищенню тварин, що становлять епідеміологічну небезпеку зараження і поширення деяких інфекційних хвороб¹⁵. Тобто правомірним визнається завдання шкоди при *виконанні фізичною особою своїх обов'язків*, що передбачаються законом, іншим правовим актом або професійними інструкціями. Сюди слід віднести й виконання наказу. Так, якщо наказ правомірний, то має місце виконання обов'язків, а якщо ні, — то мова буде йти, як правило, лише про перенесення відповідальності за завдану шкоду на особу, що віддала цей наказ¹⁶.

До випадків правомірного завдання шкоди можна віднести *право* особи на завдання шкоди. Це право, як і будь-яке інше право, може ґрунтуватися як на договірній угоді сторін, так і на законі.

До першої категорії випадків К. М. Варшавський відносить будь-яке засноване на договорі безоплатне користування чужим майном, так як воно, за загальним правилом, супроводжується його зносом і забезпеченням: у разі відсутності договору воно породжувало б обов'язок відшкодувати завдану шкоду. Сюди слід віднести і випадки, коли потерпілий дає згоду спеціально на завдання шкоди, наприклад, погоджується на переливання крові, що має наслідком сильне виснаження, чи дозволив здійснення над собакою, що йому належить, дослідів, від яких вона здохла¹⁷.

¹⁵ Советское гражданское право: В 2-х т. / Под ред. О. А. Красавчикова. — М.: Высшая школа, 1973. — Т. 2. — С. 356.

¹⁶ Цивільне і сімейне право України: Навчально-практичний посібник [Харитонов Є. О., Калітенко О. М., Зубар В. М. та ін.] / За ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка. — Х.: Одиссей, 2003. — С. 482.

¹⁷ Варшавский К. М. Обязательства, возникающие вследствие причинения другому вреда. — М.: Юр. издат. НКЮ РСФСР, 1929. — С. 19-20.

Для того, щоб згода потерпілого виключала протиправність, вона повинна відповідати вимогам закону. Так, з цього приводу серед науковців існують наступні думки. А. М. Савицька зазначає, що “згода потерпілого виключає протиправність дії, коли вона (згода) виражена дієздатною особою і стосується блага, яким особа може розпоряджатися, і це розпорядження не суперечить призначенню даного блага. Неправомірною буде згода на знищення речі, яка має історичне або художнє значення, коли знищенням речі порушуються інтереси держави, коли згода виражена на завдання каліцтва або спричинення смерті або позбавлення інших особистих благ”¹⁸.

На думку Д. В. Бобрової, така згода має юридичне значення за умови, що вона є добровільною та її здійснення не порушує інтереси інших осіб. Пошкодження, на відвернення якого дано згоду, є у вільному розпорядженні потерпілого. Проте не має юридичного значення згода потерпілого на ушкодження здоров'я, завдання смерті, так як така дія завжди буде протиправною¹⁹.

На думку О. О. Красавчикова така згода повинна відповідати наступним умовам: по-перше, вимагається, щоб вона було цілком і повністю добровільною (вираженою без примусу з боку заподіювача шкоди чи будь-яких третіх осіб); по-друге, необхідно, щоб вона стосувалася тих благ, якими потерпілий може розпоряджатися цілком і повністю самостійно (без одержання дозволу відповідних органів чи згоди інших осіб); по-третє, необхідно, щоб така згода відповідала вимогам закону про порядок здійснення цивільних прав²⁰.

Із вищенаведеними поглядами науковців можна повністю погодитися. Тобто, згода потерпілого виключає протиправність, якщо:

- а) вона стосується тих прав, якими особа може вільно розпоряджатися;
- б) це не порушує прав інших осіб.

Найбільш практичного значення має друга категорія випадків. До неї, зокрема, відносить самозахист прав. Самозахист права, відповідно до ст. 19 ЦК України, відноситься до форм захисту цивільних прав від порушень і протиправних посягань шляхом застосування протидії. Одним із способів самозахисту права є *необхідна оборона*. Зміст необхідної оборони полягає у правомірному завданні шкоди особі, яка здійснює суспільно небезпечне посягання, особою, яка реалізує своє право на захист інтересів, що охороняються, від суспільно небезпечних посягань, тому питання про відповідальність відпадає. Однією із важливих умов правомірності захисту є *умова про недопустимість перевищення меж необхідної оборони*. Перевищенням цих меж визнається невідповідність захисних мір характеру і небезпеці посягання. Але відповідно до ст. 1193 ЦК України, враховуючи вину потерпілого (нападаючої особи) та матеріальне становище особи, яка завдала шкоди, розмір відшкодування повинен бути зменшений або у відшкодуванні може бути відмовлено.

Відповідно до ч. 2 ст. 1169 ЦК України, якщо у разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка її завдала. Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію. У даному правилі відображається судова практика застосування інституту самозахисту.

Положення, закріплені в ст. 1169 ЦК України є загальним. Тому з ними пов'язані норми про спеціальні делікти. Тобто, передбачена останніми відповідальність не настає, якщо шкода завдана у разі самозахисту.

На практиці виникає питання: чи можна захищатися за допомогою шкідливих об'єктів, що мають ознаки джерела підвищеної небезпеки? Так, відомі випадки охорони майна шляхом мінування периметру, проведення по ньому високої напруги, випуску на території диких тварин тощо. У зв'язку з цим досить часто можна встановити умисел в діях особи, яка обороняється, тобто такі дії чи направлені на завдання шкоди з бажанням настання такої (прямої умисел), чи шкідливі наслідки не є бажаними, але не виключаються

¹⁸ Савицька А. М. Поняття протиправності та її форми за радянським цивільним правом. — Львів: Вища школа, 1974. — С. 40.
¹⁹ Цивільне право України: Підручник / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Книга друга. — С. 517.

²⁰ Советское гражданское право: В 2-х т. / Под ред. О. А. Красавчикова. — М.: Высшая школа, 1973. — Т. 2. — С. 356-357.

(непрямий умисел). В деяких випадках умисел в діях особи, яка обороняється, з'ясувати досить важко. Проте в цивільному праві деліквент відповідає і за необережне завдання шкоди при перевищенні меж необхідної оборони.

На нашу думку, слід підтримати позицію В. М. Болдінова²¹, що в тих випадках, коли, дослідивши поведінку деліквента, який оборонявся за допомогою шкідливого об'єкту, суд встановить наявність ознак необхідної оборони, а також перевищення її межі, він (суд) повинен спочатку застосувати правила про відшкодування шкоди, завданої у разі здійснення необхідної оборони (ст. 1169 ЦК України). В подальшому суд повинен застосувати норми про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки (ст. 1187 ЦК України) у випадку, якщо шкода завдана:

- а) ненавмисно;
- б) потерпілому, на місці якого могло опинитися необмежене коло осіб (тобто небезпека від небезпечного засобу охорони повинна загрожувати оточуючим),
- в) внаслідок цілеспрямованої діяльності по застосуванню даних шкідливих об'єктів як засобів самозахисту (наприклад, при охороні військових складів).

В інших випадках слід застосовувати норми ст. 1166 ЦК України.

До випадків правомірного завдання шкоди законодавець відносить крайню необхідність. Відповідно до ч. 1 ст. 1171 ЦК України, "шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо ця небезпека за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала". На відміну від кримінального законодавства (ст. 39 КК України), ст. 1171 ЦК України не вимагає, щоб завдана шкода за розміром не перевищувала шкоду відвернену. Тобто, для цивільно-правового регулювання важливо досягнення результату — усунення небезпеки.

Дії, здійснені у стані крайньої необхідності, визнаються суспільно корисними і правомірними для третьої особи, в інтересах якої завдано шкоди, з одного боку. Проте, з іншого — протиправними для потерпілого. Мабуть тому, законодавець не звільняє заподіювача шкоди від обов'язку її відшкодувати. На думку К. М. Варшавського, "відмова від обов'язку заподіювача шкоди в стані крайньої необхідності її відшкодувати суперечило б змісту ст. 1 ЦК УРСР (1922 р.), де зазначається, що "цивільні права охороняються законом, за винятком тих випадків, коли вони здійснюються всупереч з їх соціально-господарським призначенням". В силу ст. 1 господар будинку має право використати під час пожежі драбину сусіда для того, щоб врятувати свої речі, але було б соціально недоцільним не дати цьому власнику права одержати відшкодування за пошкоджену драбину. Покладення обов'язку компенсації спонукає особу, яка порушила чуже право внаслідок крайньої необхідності, економно використовувати цю можливість, залишаючись в межах мінімально необхідного порушення, в той же час створило б спокусу до розтринькання такої можливості"²².

Уперше до різновидів зобов'язань із відшкодування шкоди, зокрема до випадків правомірного завдання шкоди, законодавець відніс зобов'язання із відшкодування шкоди у разі прийняття закону, що припиняє право власності.

Правила ст. 1170 ЦК України закріплюють обов'язок держави *відшкодувати шкоду, завдану власникові майна у разі прийняття закону, що припиняє його право власності на нього*. Як вірно зазначає Є. О. Харитонов, "своєрідність даної норми полягає в тому, що в ній йдеться не про припинення права власності на підставі вже існуючих актів законодавства, а про припинення права власності внаслідок прийняття нового закону. При цьому припинення права власності може стосуватися як майна певного виду (наприклад, припинення права власності на певний вид зброї тощо), так і певного, конкретно вказаного об'єкта (об'єктів)"²³.

На нашу думку вищенаведене тлумачення норми ЦК України є вірним, так як автор буквально відображає думку законодавця. Однак, виділяючи прийняття закону як єдину підставу припинення права власності, що надає власнику майна право на

²¹ Болдинов В. М. Ответственность за причинение вреда источником повышенной опасности. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. — С. 138.

²² Варшавский К. М. Указ. работа. — С. 92-93.

²³ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. — Х.: Одиссей, 2006. — С. 1063.

відшкодування завданої правомірними діями шкоди законодавець сам собі суперечить. Так, згідно ч. 1 ст. 346 ЦК України, право власності на майно може припинятися у разі здійснення правомірних дій (які спричиняють завдання шкоди власнику майна):

- викуп пам'яток історії та культури (ст. 352 ЦК);
- викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю (ст. 350 ЦК);
- викуп нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене (ст. 351 ЦК);
- реквізиція (ст. 353 ЦК);
- конфіскація (ст. 354 ЦК України).

При цьому лише у випадку конфіскації у власника конфіскованого майна не виникає права на відшкодування завданої шкоди.

К. М. Варшавський ще в 1929 р. писав: “В деяких випадках і правомірно завдана шкода підлягає в силу спеціальної постанови закону відшкодуванню”²⁴. Він до таких випадків відніс реквізицію і конфіскацію, збитки, завдані заходами забезпечення позову, які, у разі вирішення справи на користь відповідача повинні бути відшкодовані позивачем²⁵.

На нашу думку позиція законодавця про зв'язок виникнення права на відшкодування шкоди у власника майна та прийняття закону про припинення права власності (береться до уваги дія закону в часі — прийнято після набуття майна на праві власності), є не вірною. У цьому разі залишаються поза дією гл. 82 ЦК України інші випадки завдання шкоди правомірними діями внаслідок припинення права власності. Крім того, законодавець в гл. 25 ЦК України не лише називає підстави припинення права власності, але і регулює порядок його здійснення як відносно майна, яке за законом не може належати цій особі, так і щодо іншого майна. Тобто, на нашу думку вищезазвані підстави припинення права власності на майно слід розглядати як випадки правомірного завдання шкоди, що потребує регулювання гл. 82 ЦК України “Зобов'язання із відшкодування шкоди”.

Обов'язковою умовою зобов'язань із відшкодування шкоди правомірними діями є причинно-наслідковий зв'язок між правомірними діями заподіювача і шкодою. В зобов'язаннях із відшкодування шкоди заподіювач відшкодовує лише ту шкоду, яка є необхідним наслідком його поведінки. Законодавець вимогу наявності причинного зв'язку виражає шляхом вказівки на особу, яка завдала шкоди (ст. ст. 1169, 1170, 1171 ЦК України). В окремих випадках завдання шкоди причинний зв'язок має свої особливості. При цьому він має не одну, а дві і більше ланок зв'язку.

Суб'єктивною умовою зобов'язань із відшкодування шкоди є вина. Однак, вина тісно пов'язана з протиправністю та її наслідками. Питання про вину виникає лише за умови, коли вчинено протиправну поведінку. Тобто у разі завдання шкоди правомірними діями її заподіювача мова про наявність його вини не виникає: *відсутня протиправність поведінки заподіювача — відсутня його вина*. Маючи спільні риси з протиправністю, вина відрізняється від неї усвідомленням або можливістю усвідомлення протиправного чи соціально значущого характеру дії (бездіяльності) і передбаченням або можливістю передбачення шкідливих наслідків.

Таким чином, підставою виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями є завдання шкоди правомірними діями. А умовами виникнення даних зобов'язань є наявність шкоди, правомірної дії та причинно-наслідкового зв'язку між шкодою і правомірною дією.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 9 від 11 травня 2008 року)*

²⁴ Варшавський К. М. Указ. работа. — С. 24.

²⁵ Там само.